

Є.В. Зозуля

Донецький юридичний інститут Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, Україна

КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті здійснено аналіз криміногенної ситуації в Україні, починаючи з початку перебудови та впродовж усього періоду існування України як незалежної держави. Автором визначено п'ять періодів, за якими здійснено історичний аналіз щодо стану та причин зростання рівня злочинності в країні. Подано характеристику феномену організованої злочинності, перш за все економічної спрямованості, та пов'язаної з нею корупції, здійснено аналіз соціально-демографічної структури злочинності на сучасному етапі розвитку української держави.

Українська держава переживає нелегкі часи, пов'язані з реформуванням економіки, подоланням складної спадщини, боротьбою з криміналізацією, яка становить особливу загрозу суспільству.

Причинами ускладнення криміногенної ситуації впродовж усього періоду існування України як незалежної держави є передусім перманентна економічна криза, що виявляється насамперед у непомірному зростанні цін на продукти харчування і промислові товари, а також безробіття, правовий нігілізм, беззаконня, падіння моральних устоїв тощо. Останнім часом особливої гостроти набула криза в духовно-моральній сфері, що призвело до різкого зростання таких видів злочинів, як умисне вбивство, крадіжки, зґвалтування, хуліганство, злочини, пов'язані з наркотиками, тощо. Триває процес інтернаціоналізації злочинності, за якою зростає число злочинних проявів, що мають міжнародний характер. Усе це створює загрозу конституційним засадам функціонування державної влади в Україні.

Аналіз криміногенної ситуації сприяє розв'язанню стратегічних завдань запобігання злочинності, визначенню найбільш ефективних та дієвих форм діяльності правоохоронних органів у боротьбі з криміналітетом. Таким чином, поглиблене вивчення обраної теми видається вельми актуальним.

У працях узагальнювального, новаторського характеру вітчизняні науковці намагалися об'єктивно і неупереджено висвітлити складні сторінки історії досліджуваного періоду. Це роботи юристів, істориків, соціологів, політологів, зокрема В. Бачініна, В. Голіна, І. Даньшина, О. Джужі, А. Закалюка, А. Зелінського, О. Кальмана, Р. Калюжного, О. Костенко, А. Кулика, О. Литвака, М. Мельника, Є. Моїсеєва, В. Тація, В. Шакуна та інших, в яких вони визначають цей час як період загострення соціальних і економічних відносин у державі, що призвело до невпинного поширення злочинності.

Однак питання виявлення характерних особливостей розвитку криміногенної ситуації на різних етапах становлення і розвитку незалежної української держави потребують більш детального аналізу. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне продовжити вивчення зазначеної проблематики з точки зору сучасного трактування ситуації.

Метою пропонованого увазі дослідження є аналіз криміногенної ситуації та тенденцій динаміки зростання рівня злочинності в різні історичні періоди існування незалежної України.

Розпочинаючи безпосереднє висвітлення проблеми, зазначимо, що в процесі аналізу криміногенної ситуації в Україні в сучасний період видається доцільним звернутися до динаміки злочинності 60 – 90-х років ХХ століття – періоду, який найбільш суттєво вплинув на розпад СРСР.

Починаючи з середини 60-х до початку 90-х років (1966 – 1985 рр.), періоду розвинутого соціалізму, на всій території СРСР відзначається зростання рівня злочинності більше ніж удвічі [1]. На думку Ю. Александрова, А. Гаврилишина, В. Лихолоба, такі тенденції свідчили не про підйом, а про загострення кризи в суспільстві, що спричинило прояви організованих злочинів у економіці, аграрному секторі, суттєво вплинуло на дестабілізацію всіх сфер народного господарства [2].

Уперше наявність організованої злочинності в СРСР на державному рівні було визнано в рішенні Колегії МВС СРСР у листопаді 1985 р. Із цього часу правоохоронні органи України, як і інших союзних республік, виокремили цей напрямок боротьби зі злочинністю як самостійний, забезпечуючи його відповідними організаційними та структурно-функціональними рішеннями. Водночас активізація боротьби з організованою злочинністю досить тривалий час відбувалася без належного правового забезпечення. Організаційно-тактичні оцінки нового для України кримінально-правового явища здійснювалися переважним чином на оперативно-розшуковому та кримінологічному рівнях [3].

Як засвідчують дослідження науковців, у вчиненні злочинів у цей період почали домінувати корисливі мотиви. Тож у класифікації злочинів за домінуючою мотивацією їх структура набула такого вигляду: корисливі злочини – 50%, насильницькі та з хуліганських мотивів – 20 – 25%, корисливо-насильницькі; навмисні злочини, пов'язані з порушенням професійного обов'язку, та інші – 15% [4].

Другий період є часом так званої «перебудови» (1985 – початок 1990-х рр.). Необхідно зазначити, що боротьба з пияцтвом і алкоголізмом позитивно вплинула на зменшення проявів злочинності, пов'язаної з цим явищем, передусім на побутовому рівні, однак це не зупинило невпинного зростання рівня корисливої злочинності, при цьому в її найнебезпечніших, організованих формах. Особливо напружена оперативна обстановка в УРСР склалася у 1988 р. Зросла кількість убивств, тяжких тілесних ушкоджень, розбоїв, пограбувань. Водночас, за дослідженнями О. Джужі, Є. Моїсеєва, В. Василича, саме цим періодом датовані перші прояви зрощування кримінальних злочинних елементів зі злочинцями в галузях економіки і фінансів. Це призвело до появи «тіньової» економіки, «білокомірцевої» злочинності, також розпочався процес втягування в злочинну діяльність окремих працівників державного апарату та правоохоронних органів [5]. Реакцією держави на таку ситуацію стало створення 1985 року в структурі МВС України перших підрозділів боротьби з організованою злочинністю.

Третій період пов'язаний із початком реформ у суспільстві та державі (1990 – 1993 рр.). Попри перші реформаторські кроки, здійснювані державою на шляху побудови незалежної та демократичної України, скорочення злочинності не відбулося. В 1990 р. оперативна обстановка на території республіки ускладнилася ще більше. Питома вага злочинів по лінії карного розшуку зросла на 18%, а тяжких – на 14,4% [6]. Особливу занепокоєність викликали жорстокі акти насильства, зухвалі вимагання із застосуванням зброї, тортур, поширення вбивств, розбоїв, грабежів і крадіжок. Усе активніше, не зустрічаючи відповідного опору, діяли організовані злочинні формування. Зростала їх агресивність і централізація. Відроджуються бандитські формування.

Прийняття 30 липня 1993 р. Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» не систематизувало кримінально-правового трактування організованої злочинності, позаяк означений закон відзначав здебільшого організаційно-технічні заходи боротьби з організованою злочинністю, визначення ж ознак та видів організованих злочинів є завданням кримінального законодавства. У наукових колах точилися глибокі дискусії про те, чи існує взагалі організована злочинність. Що це – самостійне кримінально-правове явище чи лише складник, вид загальної злочинності [3, с. 3]?

Багатьма дослідниками четвертий період визначається як критичний у розбудові незалежної України, що призвів до різкого погіршення криміногенної ситуації в країні. Він має початком другу половину 90-х років (1994 – 1999 рр.). Незважаючи на те, що в

цей час було прийнято значну кількість законів, спрямованих, серед іншого, й на боротьбу зі злочинністю, вони практично не виконувались, прослідковувався стійкий правовий нігілізм як у низових ланках державного апарату, так і у вищих ешелонах влади. Такі реалії буття характеризували правовий стан української державності як антидемократичну державу з неконтрольованими інфляційними процесами, втратою престижу законності й правопорядку в суспільстві. За межею бідності опинилася переважна більшість населення.

Аналізуючи статистичні показники, можна з певністю сказати, що така ситуація в державі мала результатом зменшення кількості «традиційних» загальнопобутових злочинів, але водночас спостерігалось значне зростання кількості багатьох тяжких злочинів, включаючи замовні вбивства, економічні, посадові й деякі інші, поміж іншим і такі, що раніше не вчинялись на території України і колишнього СРСР – це, зокрема, захоплення заручників, тероризм тощо [7].

У зазначений період в Україні, за даними МВС, у середньому протягом доби вчинялося 13 вбивств, 24 навмисні тяжкі тілесні ушкодження, 14 розбоїв, 84 грабежі та 920 крадіжок. Кримінальна активність населення за 5 років зросла удвічі – з 104,2 тис. (1990 р.) до 212,9 тис. (1995 р.), а на 2000 р. кількість засуджених становила вже 230,9 тис. осіб [8]. Така ситуація свідчить про втрату державою важелів впливу щодо протидії злочинності, слабку профілактичну роботу, зростання правового нігілізму в суспільстві. Нормою життя певної частини населення стає протиправна поведінка.

До того ж, зазначений період відзначається подальшим зростанням рівня організованої злочинності й корупції. Розвиток організованих форм злочинності в Україні протягом усіх років незалежності становить підвищену суспільну небезпеку, про що свідчать статистичні дані. Так, за даними МВС України, в 1991 р. було виявлено 260 організованих злочинних груп, у 1992 р. – 469, у 1993 р. – 631, у 1994 р. – 871, у 1995 р. – 875, у 1996 р. – 953 (зростання порівняно з 1991 р. у 3,7 рази) [9]. Про масштаби заповдіння державі шкоди діяльністю організованих злочинних угруповань, а надто в економічній, фінансовій і зовнішньоекономічній сферах, свідчать такі дані: на період 1995 р. у тіншовій економіці України, за підрахунками економістів і правоохоронних органів, було зосереджено 420 трлн крб. Це майже третина всіх наявних грошей у країні.

Аналіз криміногенної ситуації дозволяє висновувати, що країна повсякчас зазнавала постійної потенційної загрози інфляційних процесів та можливості впливу кримінальних структур на кредитно-фінансову політику України.

Необхідно наголосити, що в цей період зросла агресивність і жорстокість дій злочинців. Підтвердженням цього можна вважати те, що значно зросла кількість зареєстрованих тяжких та особливо тяжких злочинів. Так, якщо в 1990 р. кількість навмисних убивств і замахів на вбивство становила 2,8 тис., то в 2000 р. – 4,8 тис. (зростання майже удвічі). Також зросла кількість навмисних тяжких тілесних ушкоджень (з 6,7 тис. у 1990 р. до 6,9 тис. у 2000 р.), зареєстрованих розбоїв і грабежів за цей період також стало майже удвічі більше.

Аналіз кримінальних справ указанного історичного періоду свідчить про те, що злочинці почали заздалегідь розробляти злочинні схеми, готуватися до їх реалізації, використовуючи набуті знання та досвід для приховування своєї причетності до злочинів. З іншого боку, низький рівень підготовки оперативних підрозділів правоохоронних органів призвів до неспроможності не тільки розкривати злочини, а й отримувати оперативну інформацію про наміри злочинців і заздалегідь уживати необхідних оперативно-розшукових заходів з виявлення і запобігання злочинам.

Гострих проявів набуває корислива мотивація вчинених злочинів. Так, у структурі зареєстрованих злочинів понад половину становлять злочини проти власності та у сфері господарської діяльності. Кількість осіб, засуджених за крадіжки, зросла з 33,2 тис. (1990 р.) до 108,4 тис. (2000 р.) (збільшення більше ніж утричі) [7, с. 62-63].

Таким чином, наведені факти свідчать про те, що в зазначений історичний період на теренах новоствореної держави виникла значна кількість організованих злочинних угруповань усіх видів, які діяли у сферах кредитно-фінансової, банківської, зовнішньоекономічної діяльності, нелегального та напівлегального бізнесу, контрабанди, незаконного обігу наркотиків, зброї та вибухових речовин тощо. Необхідно відмітити: якщо в перші роки незалежності України міліція вела боротьбу зі злочинними групами загальнокримінального характеру, то в подальшому організована злочинність поступово трансформувалася в розгалужені стійкі, а тому найбільш небезпечні злочинні організації, члени яких займалися бандитизмом, розбійними нападами, розкраданнями державного або колективного майна у великих і особливо великих розмірах. Із кожним роком діяльність організованих злочинних угруповань невпинно розвивалася.

Характерною ознакою п'ятого періоду (2000 р. – донині) є прийняття в 2001 р. нового Кримінального кодексу України, який започаткував оновлювальні зміни в кримінальній політиці України.

Завдяки його прийняттю зникли сумніви у наявності організованої злочинності й почалися послідовні наукові дослідження нового кримінально-правового явища. У статтях 28, 29, 30 Загальної частини КК України були закріплені основні положення інституту співучасті в новому його розумінні відносно організованої злочинності. У ч. 3 ст. 28 КК України надано поняття організованої групи, а в ч. 4 цієї же статті – поняття злочинної організації. Не вдаючись до оцінки цих визначень, слід відмітити головне – вони є, і в цьому вагоме надбання українського законодавця [3, с. 3].

Необхідно зазначити, що характерною ознакою вказаного історичного періоду стала більш позитивна динаміка статистичної звітності щодо злочинності в Україні. Так, кількість зареєстрованих злочинів зменшилася майже на 13,4% – з 567,8 тис. (2000 р.) до 491,8 тис. (2005 р.). Крайньої межі 2000 р. вона не перевищувала всі роки. Це також вплинуло і на коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів на 100 тис. населення), який у 2000 р. становив 1147, а у 2005 р. – 1044.

Але водночас зросла кримінальна активність населення в деяких регіонах України. До таких областей можна віднести: Волинську (7,7 тис. – 2000 р., 8,6 тис. – 2005 р.); Донецьку (відповідно 54,7; 58,2); Полтавську (17,7; 17,9); Хмельницьку (10,4; 10,6); Чернігівську (4,7; 5,1); міста Київ (28,6; 33,4) та Севастополь (4,3; 4,7) [8, с. 515].

Матеріальний збиток від злочинів за порушеними кримінальними справами за період 2003 – 2006 рр., відповідно, становив: 1 млрд 552 млн (2003 р.), 1 млрд 400 млн (2004 р.), 1 млрд 57 млн (2005 р.), 1 млрд 257 млн (2006 р.). Такий незмінно високий рівень завданих матеріальних збитків також свідчить про наявність корисливої мотивації у вчинених злочинах [7, с. 63].

Аналіз соціально-демографічної структури злочинності вказаного історичного періоду також виявив негативні явища, пов'язані, щонайперше, з незадовільною соціально-економічною ситуацією в державі. Значний резерв для розширення та відтворення кримінального потенціалу становлять ті мільйони осіб, які сьогодні не мають роботи. Рівень фактичного безробіття серед молоді на цей час сягає 11 – 15% у різних вікових категоріях. Так, наприклад, кількість безробітних в Україні на 1998 р. становила близько 4 млн осіб [10]. Вимушена втрата роботи, тривале затримання виплати зарплати, пенсій, згорання програм соціальної підтримки малозабезпечених верств населення, певна втрата орієнтирів духовного життя окреслили перед багатьма людьми дилему щодо вибору між легальним і злочинним способом існування.

Наслідком цього є те, що дві третини від загальної кількості виявлених осіб, що вчинили злочини, були особами, які ніде не працювали, не навчалися і не мали постійного джерела доходів. Про високий рівень криміналізації українського суспільства свідчить те, що, наприклад, у 2006 р. було засуджено 105,2 тис. осіб, які на момент учинення злочину ніде не працювали і не навчалися або перебували на обліку в державній службі зайнятості (64,5% від кількості всіх засуджених, із них 22,9 тис. осіб – раніше судимі) [11].

В сучасних умовах однією з найбільш актуальних проблем для суспільства є організована злочинність. Так, за даними офіційної статистики, в Україні за рік виявляють понад 700 організованих злочинних груп (до речі, до 1999 р. їх кількість перевищувала 1 тис. 100), якими вчиняються в середньому близько 7 тис. злочинів [12].

Аналіз літератури правового та економічного спрямування, кримінальних справ та законодавства дає підстави для висновку про те, що суспільна небезпечність організованої злочинності для України полягає в її значному впливі на всі аспекти життя суспільства. Криміналітет намагається проникнути в політику і сферу державного управління з метою лобювання своїх інтересів шляхом підкупу представників влади і посадових осіб, здійснення впливу на перебіг виборів до представницьких органів, провокування міжнародних конфліктів і політичних скандалів, фізичного усунення чи залякування небажаних осіб тощо. Наслідком цього є зростання недовіри людей до здатності держави ефективно захистити їх від протиправних посягань, і як наслідок – зростаюча соціальна пасивність населення.

Найбільш серйозну загрозу безпеці суспільства становлять злочинні зв'язки кримінальних елементів із корумпованими посадовими особами в органах влади і управління, державних установах, правоохоронних органах і судах, Збройних Силах і фінансово-банківській сфері, включаючи і зовнішньоекономічну діяльність.

Досліджуючи це ганебне явище, можна констатувати, що корупція в Україні, як і в інших державах світу, виникла як наслідок політичних, соціальних та економічних проблем, які спіткали Україну на межі ХХ – ХХІ століть – періоду значних змін у державотворчому процесі в незалежній країні. Відсутність політичного, правового, економічного й соціального контролю за прибутками держслужбовців, прозорості та громадського контролю за діяльністю вищої державної влади (політичних діячів, народних депутатів, а надто – за наявності нецивілізованого імунітету в останніх, у результаті чого український парламент став притулком для осіб, що переховуються від закону, а кримінальним злочинцям із депутатськими мандатами надано можливість уникати будь-якої відповідальності за скоєні злочини), відсутність відкритості всіх аспектів діяльності влади в центрі й на місцях, недосконалість податкового законодавства – все це призвело до розгулу чиновницького свавілля, небаченої раніше тотальної політико-економічної корупції, що стала нормою суспільно-політичного й економічного життя в Україні.

Таким чином, аналіз вищевикладеного матеріалу дає підстави для **висновку**, що криміногенна ситуація в Україні залишається складною, темпи зростання рівня злочинності – досить високими. На зазначену несприятливу тенденцію впливають нестабільність у політичній, економічній і соціальній сферах. Злочинність у зв'язку із суттєвими змінами в суспільстві стала більш кваліфікованою та професійно пристосованою до цих змін. У найближчій перспективі можна спрогнозувати подальше зростання рівня злочинності в країні. Основними причинами цього слід вважати абсолютне й відносне зростання рівня злочинності у світі, який змінюватиметься адекватно до прогнозованого спаду економічного зростання; наявна практика правового нігілізму; подальше розгортання процесів політичних (демократичних) змін, зумовлених необхідністю докорінної перебудови в галузі управління та соціальної сфери, що також потребує певного часу для виправлення деформованих процесів у розвитку підприємництва, створенні середнього класу, ліквідації бідності.

До того ж одним із найбільш вагомих чинників криміналізації суспільства залишається ставлення людей до свого соціокультурного надбання, морально-психологічне сприйняття злочинності як антисоціального явища. На жаль, сучасний стан державотворення характеризується значною нестабільністю і конфліктністю в суспільстві, у країні, що спричинило занепад морально-культурних інтересів більшості населення і актуалізації необхідності виживання, забезпечення свого майбутнього, масової недовіри, егоїстичного і байдужого ставлення до оточуючих, суспільства загалом. Загальний

соціальний стан в Україні такий, що переважна більшість громадян оцінюють чинний у суспільстві порядок як несправедливий. І це також породжує правові девіації в соціально-правовій складовій сучасної України.

Отже, боротьба з транснаціональною корупцією та організованою злочинністю в Україні повинна здійснюватись на засадах комплексного програмування, з урахуванням довгострокових наукових прогнозів та вивчення їх фактичного стану, а також у поєднанні із заходами загальносоціальної превенції. Разом із тим необхідно визнати, що зусиллями лише правоохоронних органів вирішити цю проблему неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гурев М. Организована преступность: курс лекцій / М. Гурев. – СПб. : Питер, 2002. – 368 с.
2. Александров Ю.В. Криминологія і профілактика злочинів: курс лекцій : загальна частина : у 2 кн. / Ю.В. Александров, В.Г. Лихолоб [та ін.]. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1996. – 174 с.
3. Водько М.П. Кримінально-правові аспекти законодавчого регулювання боротьби з організованою злочинністю / М.П. Водько // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 3-4.
4. Коробейников Б.В. Криминологія : [учебн.] / под ред. Коробейникова Б.В., Кузнецовой Н.Ф., Миньковского Г.М. – М. : Наука, 1988. – 342 с.
5. Джужа О.М. Криминологія. Спеціалізований курс лекцій зі схемами : Загальна та Особлива частини : [навч. посібн.] / Джужа О.М., Моїсєєв Є.М., Василевич В.В. – К. : Атіка, 2001. – 172 с.
6. Про заходи щодо виконання Державної програми боротьби зі злочинністю, затвердженої Верховною Радою України 25 липня 1993 року: Наказ МВС України від 28 серпня 1993 р. № 536 / Архів УІТ ГУМВС України в Донецькій області. – Ф. 20. – Спр. 3. – Т. 9. – Арк. 156.
7. Нікітін Ю. Криминогенна ситуація в Україні / Ю. Нікітін // Вісник прокуратури. – 2009. – № 7. – С. 62.
8. Статистичний щорічник України за 2005 рік / за ред. О.Г. Осауленка ; Державний комітет статистики України. – К. : Консультант, 2006. – 575 с.
9. Марчук Є.К. Поняття злочинної організації за кримінальним правом України / Є.К. Марчук // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1997. – № 2. – С. 134.
10. Радіонова І. Макроекономічні чинники дефіциту бюджету в Україні / І. Радіонова // Економіка України. – 1998. – № 9. – С. 20.
11. Кальман О. Злочинів менше не буде / О. Кальман // Юридичний вісник. – 2008. – № 6. – С. 5.
12. Закалюк А. Актуальні методологічні проблеми української кримінальної науки / А. Закалюк // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць. – Харків, 2003. – № 2 – 3. – С. 633-656.

Е.В. Зозуля

Криминогенная ситуация в Украине в период становления и развития независимого государства

В статье осуществлен анализ криминогенной ситуации в Украине на протяжении всего периода существования Украины как независимого государства. Автором выделено пять периодов, по которым осуществлен исторический анализ состояния и причин роста уровня преступности в стране. Дана характеристика феномена организованной преступности, прежде всего экономической направленности, связанной с ней коррупции, осуществлен анализ социально-демографической структуры преступности на современном этапе развития украинского государства.

Evgen Zozulya

Criminogenic Situation in Ukraine During Establishment and Development of the Independent State

In the article it is made the analysis of criminogenic situation in Ukraine during the whole period of existence of Ukraine as independent state. The author has defined five periods according to which it is carried out the historical analysis concerning conditions and reasons of crime growth in the country. It is given the characteristic of phenomenon of the organized crime, first of all concerning the economic direction connected with corruption, it is made the analysis of social and demographic structure of criminality at the present stage of development of Ukrainian state.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2009.